

Sz. Molnár Szilvia

Viták a Magyar Műhely körül

Absztrakt. A nyolcvanas évek elején a Magyar Műhelynél jelentkező/ott is megforduló fiatal avantgárd nemzedék az évtized második felére kialakította saját hazai fórumait, és irányzatokba rendeződött. Ez a generáció tevékeny részese volt annak a hetvenes években kezdődött jel- és nyelvhasználati válságnak, amely a kilencvenes évekre számos új irodalmi műfajhibridet eredményezett. A hazai avantgárdnak nem volt többé lét-szükséglet a Magyar Műhely szellemi és publikációs támogatása. Tanulmányomban a nyolcvanas években magyarországi irodalmi lapokban folyó, a Magyar Műhely és a hazai kritikusok között zajló vitákat elemzem, melyek a vizuális költészetről, az avantgárdról és a nyugati magyar irodalomról szólnak.

Vita a vizuális költészetről

1985. szeptember 27-én Alföldy Jenő az *Élet és Irodalom* lapjain éles kritikát fogalmaz meg a Magyar Műhely 1985. július 15-i számában megjelent irodalmi szemléről (Nagy Pál: *Irodalmi krónika*¹), pontosabban Nagy Pál hangnemeréről (jóllehet egyszer sem nevezi néven a szerzőt, a hivatkozott szemléről viszont tudható, hogy Nagy írta), ami útjára indított egy vitát a Magyar Műhelyről és vizuális költészetéről.²

A vita jobbára személyeskedésbe fulladt (Aranyi és Alföldy részéről elsősorban), Veress Miklós a vizuális költészethez való hozzá nem értését fogalmazta meg vitacikkében,³ egyedül Petőcz András és Kukorelly Endre írásai

1 Magyar Műhely 70/4, 52–58.

2 ALFÖLDY Jenő, *Ezt olvastam a Magyar Műhelyben*, *Élet és Irodalom*, 1985. szeptember 27., 4.; PETŐCZ András, *Változó irodalmunk*, *Élet és Irodalom*, 1985. október 11., 5. és = Uő, *A jelben-létezés méltósága*, Budapest: Colosseum, 1990, 78–82.; ARANYI László, *Nyílt levél Alföldy Jenőnek!* *Élet és Irodalom*, 1985. október 11., 4.; ALFÖLDY Jenő, *Agyaggalambok*, *Élet és Irodalom*, 1985. október 11., 6.; TIMÁR György, *Hol áll a gárda?* *Élet és Irodalom*, 1985. november 15., 5.; VERESS Miklós, *Innen és túl*, *Élet és Irodalom*, 1986. február 21., 4.; KUKORELLY Endre, *Miért ne?* *Élet és Irodalom*, 1985. november 22., 5.

3 Veress Miklós már egy korábbi írásában is értetlenül állt a műhelyesek vizuális költészete előtt: a Magyar Műhely 1984-es decemberi száma kapcsán a képversekről ír, és a képnyomdai technikát kárhoztatja, amiért elveszi a „gondolatiságot” a képverestől. Kreatívabbnak és hasznosabbnak tartja „az igazi képi lírát a letraset költészetnél”. Előbbire példaként Apollinaire-t hozza, aki kézzel rajzolta meg verseit, míg a műhelyesek géppel alkotnak. Vagyis szerinte a manualitás hordozza azt a képi értéket, amely képes a nyelvvel kapcsolatba lépni, a gépi technika erre alkalmatlan. A vitához való hozzászólásában a „nyelvfölöttiség” gondolatával küzd, és nem jut messzire. Vö. VERESS Miklós, *Képtelenség*, *Élet és Irodalom*, 1985. április 26., 4.

foglalkoztak érdemben a polémiát kiváltó okokkal, a Magyar Műhellyel és a vizuális költészettel.

Az *Irodalmi krónikában* Nagy Pál friss hazai irodalmi megjelenéseket szemlél, többek között Márton László, Molnár Miklós, Petőcz András és Zalán Tibor kötetét – személyes megjegyzésekkel tüzdelve és kifogásolható hangnemében. Alföldy *Ezt olvastam* című írásában felveszi a kesztyűt, és védelmébe veszi Zalánt, ami arra is utalhat, hogy a kritikát rovatszerkesztő kollégája⁴ (és saját maga) elleni támadásként (is) értelmezte. Azt azonban joggal veti Nagy Pál szemére, hogy a szemlézett műveket az alapján ítéli meg, mennyire teljesítik az experimentális irodalmi elvárásokat – azaz, ha valaki vizuális költészetet ír, azt Nagy Pál felmagasztalja, ám ha valaki tradicionális műfajban alkot, azt lehúzza. Ezzel az autoritással nem is nagyon tud vitába szállni Alföldy, ehelyett olyan retorikai fogást talál, amellyel a hazai avantgárd kezdeményezéseket egészében ássa alá, pontosan kijelölve a kísérletező kedvű fiataloknak a követni ajánlott utat: „A M.M. sajnos magához vonzott néhány helykereső, jóhiszemű, esetleg peremre szorult fiatal honi költőt, író. Szeretném hinni, hogy inkább orvosolható itthoni mellőzöttségük, balszerencsájuk miatt, s nem azért, mert ott »szabad« a plafonra köpni... (...) Szomorú, hogy olyan folyóirat működik Párizsban, amely az »avantgarde«-t az agresszív dilettánsok ügyévé akarja lealacsonyítani...”. A jóhiszemű–orvosolható–honi szembenállása az párizsi–avantgárd–dilettánssal félreérthetetlen értékítéletet fogalmaz meg Alföldy részéről.

Petőcz András tanulmánya a vita tárgyához szorosabban tartozó kérdéseket és történeti problémákat vet fel az avantgárdval és az experimentális irodalommal kapcsolatban. Felrója például a hazai irodalomkritikának, hogy úgy beszél az avantgárról, hogy közben nem ismeri.⁵ Nem is ismerheti, írja, hiszen nincsen „feldolgozva”, és nem csak a gyűjteményes kiadások hiányoznak, hanem a körülötte kialakult terminológia használatának tisztázása is, valamint hiányoznak az elméleti munkák, például a vizuális költészet elmélete, amelyről csak elszórtan jelentek meg kisebb-nagyobb tanulmányok. Petőcz cikkében ezért rövid áttekintést ad a vizuális költészet történetéről, ezzel is demonstrálva a létező hagyományt a magyar irodalomban, majd megjegyzi, hogy a személyeskedés helyett művekről kellene beszélni, mert ameddig ezeket nem ismerjük, addig igazából nincs is miről vitatkozni: „A polémiát kár lenne folytatni, mert nem használ az avantgárdnak, és nem használ a magyar irodalom egészének.” Írása végén a változóban lévő irodalomról beszél, arról, hogy „irodalmunk szerkezete elavult”, nincsen már hely benne pályakezdőknek, véleménye szerint a szükségszerű generációváltás hozza majd meg a kultúra szerkezetének átalakulását, amelyből megszülethet a „második irodalom”: létrejönnek legitim és illegitim lapok saját előállításban és saját terjesztésben, a mai fiatalok ugyanis nem várnak, hanem kezdeményeznek. A leg-

4 Alföldy az *Élet és Irodalom*-nál, Zalán a *Kortárs*-nál volt rovatszerkesztő.

5 Ez a szempont több vitában is előkerül. A hivatalos kritika nem értett a neoavantgárdhoz, nem tudta szakmai szempontok alapján lehúzni, ezért politikai-ideológiai alapon próbálta ellehetetleníteni. A hozzáértők kritikusok (Beke László, Hegyi Lóránt és Perneczky Géza) viszont a Magyar Műhely körébe tartoztak, így elvesztették a rálátáshoz szükséges distanciát. Vö. HAVASRÉTI József, *Alternatív regiszterek*, Budapest: Typotex, 2006, 88.

fontosabb megjegyzése Petőcznek azonban arra a kétségbevonhatatlan tényre vonatkozik, hogy olyan írás nyomán bontakozik ki vita, amelyhez az olvasók nem juthatnak hozzá.⁶

Alföldy válaszul Aranyival bonyolódott (ugyancsak személyes hangvétellű) polémiába, majd írása végén Petőcz figyelmét arra hívja fel, hogy a vizuális költészetnek csak akkor lehet jelentőséget tulajdonítani, ha „a mű olyan erővel szolgálhatja életünket, mint a klasszikusoké”. Miközben Alföldy a hatvanas évek politikai diszkurzusában ragadva idézi az emigrációról szóló polémiák hazai toposzait (kezdve a „dilettáns”-tól az „idegenbe szakadt”-on át a „nyelvi szegényedés”-ig⁷) és az irodalmi műalkotás helyét valahol a munkafüzetek és gyakorlati kézikönyvek között jelöli ki, a nyolcvanas évek fiatal írónemzedéke az irodalmat nyitott kommunikációs térként értette, amelybe sokkal több minden fért bele, mint amit a kulturális vezetés akkoriban megengedett – így a vitában olyan széttartó nézetek küzdöttek egymással, hogy valódi polémiára nem is nyílt esély a közös alapok hiányában.

Kukorelly Endre írása több ponton is összecseng Petőczével, ő a fiatal nemzedék és az új irodalom irányzatosságát hangsúlyozza, az új irodalom posztmodern állapotát, amelyben a másságok egymás mellett képesek létezni, alá- és fölérendeltség nélkül. Az új irányzatokat pár kategória alapján meg is nevezi Kukorelly, ebből az utolsó három érinti az avantgárd generációt: 1. politikus–esszéíró–avantgárd, 2. metaforizáló–tipografizáló–avantgárd, 3. polgári–egzisztenciális–transzavantgárd. Az első kettő különbséget tesz a társadalmi elkötelezettségű ellenzéki író és a társadalmi beszédétől elzárkózók között (utóbbihoz tartozik a Magyar Műhely is), ugyanakkor Kukorelly a társadalmi beszédétől való elzárkózást nem elszakadásként érti, hanem esztétikai programként, mivel „az irodalom immár nem helyettesíthet felelős kormányokat”, valamint „az esztétikai minőséget és etikai tartást, a »szent poézist és a dicső erényt« éppen a társadalom számára őrzi meg”. Ez az álláspont ugyancsak a nemzedéki szemléletváltást jelzi.

A vitából – ahogyan a következőből is – bizonytalanság olvasható ki a kialakulatlan terminológia és az avantgárd irodalmi hagyományok történeti elhelyeztetlensége körül: avantgárd, neoavantgárd, transzavantgárd, posztmodern. Ugyanakkor hagyományok egymás mellett élését is jelzi ez a tanácsatlanság, a már elkezdődött nemzedék- és szemléletváltást, a líra- és próza-nyelv átalakulását. Jellemzően csak a fiatal nemzedék tagjai írtak szorosan a tárgyhöz kapcsolódva a vitákban, őket már a poétikában zajló *változás* érdekelte, nem az politikai-ideológiai szócsaták.

Vita az avantgádról

A nyolcvanas évek elején a Magyar Műhelynél jelentkező/ott is megforduló fiatal avantgárd nemzedék (Petőcz András, Székely Ákos, Kukorelly Endre, Zalán Tibor, Garaczi László, Gécz János) az évtized második felére kialakította saját hazai fórumait (Artpool Letters, Leopold Bloom, Jelenlét, Médium

6 Kukorelly ugyanakkor azt állítja, hogy közkönyvtárakban olvasható volt. Vö. KUKORELLY, *I. m.* 5.

7 Vö. SZ. MOLNÁR Szilvia, *A nyugati magyar irodalom fogalmai*, Opus, 2013/2, 79–86.

Art, 84-es kijárat), és irányzatokba rendeződött.⁸ Ez a generáció tevékeny részese volt annak a hetvenes években kezdődött jel- és nyelvhasználati válságnak, amely a kilencvenes évekre számos új irodalmi műfajhibridet eredményezett (például Garaczi László *Nincs alvás* és Háy János *Dzsigerdilen* című kötete, Kovács András Ferenc versei). A hazai avantgárdnak nem volt többé létszükséglet a Magyar Műhely szellemi és publikációs támogatása, Székely és Petőcz felelős szerkesztők lettek a lapban,⁹ jóllehet nemsokára kiléptek a szerkesztőségből, hogy önálló útjukat járják (Székely 1995-ben megalapította a Leopold Bloomot Szombathelyen, valamint szervezte az évente megrendezésre kerülő Bloomsday fesztiválokat; Petőcz 1981-ben felélesztette az ELTE Bölcsészkarának Jelenlét című lapját Kukorellyvel, majd megalapította a Medium Art folyóiratot és kiadót¹⁰).

Zalán az 1987-ben az Életünk hasábjain kirobbant polémia során konfrontálódott nyíltan a „mesterekkel”, amelynek az 1985-ös Élet és Irodalom-beli vita – már csak időbeli közelsége miatt is, de főként tárgyát tekintve – közvetlen előzménye volt.

A Magyar Műhely 1985. július 15-i számában megjelent – és a fenti vitát eredményező – irodalmi szemlében Nagy Pál a következő gúnyos kritikát fogalmazta meg Zalán Tiborról: „Kár, hogy Z.T. nem a költői lehetetlent, hanem a küldetéses, közösségi, vallomások személyességre hangolt társadalmi lehetetlent kísérli meg, rövid »ellenzéki« periódus után immáron a Kortárs szerkesztőjeként.” A háttérben azonban nem a magyar irodalom elleni összevont offenzíva állt (ahogyan azt a hazai kritika hajlamos volt sejteni), hanem a műhelyesek és Zalán közti szakmai összetűzések, illetve tágabb összefüggésben a nemzedéki ellentét. Zalán a nyolcvanas évek elején vette fel a kapcsolatot a Műhellyel, 1980. december 12-én ismeretlenül írt Bujdosónak¹¹, és

8 Székely Ákos levélben számol be Bujdosónak (1987. március 1. A levél Bujdosó Alpár tulajdonában található), kik válaszoltak a Magyar Műhely Baráti Kör felhívására, és kik nem. Nem válaszolt: Esterházy Péter, Gécz János, Zalán Tibor, Györe Balázs, Szilágyi Ákos, Hegedűs Mária, Mányoki Endre, Marno János. Nemet mondott: Körösi P. József. Igent mondott a Magyar Műhely Munkaközösségen kívül még: Beke László, Hegyi Lóránt, az Életünk szerkesztősége, Béládi Zsófia, Péntek Imre, Kiss Irén, Garaczi László, Ágoston Vilmos, Bíró, Pomogáts Béla, Balaskó Jenő, Aczél Géza („kétségeit hangoztatván”), Márton László („tolerancia-igénnyel”), Kelényi Béla („fenttartásokkal”), Endrődi Szabó Ernő („bár nem látja értelmét”). A levélben még megjegyzi, hogy a „Kukorelly-féle társaság távolodik”, egyedül Balaskó Jenő válaszolt kedvesen.

9 Az 1987-ben megalakult Magyar Műhely Baráti Kör önálló magyarországi fóruma lett a hazai műhelyeseknek, 1989-ben a könyvsorozatot is átvették, a szerkesztőségi ülések többnyire Budapesten zajlottak (ritkábban Bécsben), és a Műhely-számokat is itthon nyomták. Ekkor szaporodtak el a veszekedések a szerkesztőségben, elsősorban Székely és Petőcz között (Nagy Pál előbbit védte, Papp Tibor utóbbit, Bujdosó Alpár meg békített), ami közrejátszott abban, hogy később mindketten megváltak a laptól. (Petőcz András, Székely Ákos és Bujdosó Zsuzsa szóbeli közlése alapján.)

10 Petőcz 1991. december 18-án jelenti be Bujdosónak írt levelében, hogy távozik a lap szerkesztőségéből (A levél Bujdosó Alpár tulajdonában van). A Jelenlét és a Medium Art történetéhez ld. PETŐCZ András, *A Jelenlétől a Medium-Art-ig*, Palócföld, 1988/3, és = Uő, *A jelben létezés méltósága*, 95–100.

11 A levél Bujdosó Alpár tulajdonában van.

könyveket kért tőle, mert – ahogyan írta – „Előttem a Széchenyi zárt osztálya – zárt.” Akkoriban a Fiatal Írók József Attila Körében (FIJAK) tevékenykedett, 1981-ben irodalmi estét szervezett Bujdosónak, ami az utolsó pillanatban azért hiúsult meg, mert a FIJAK működését éppen felfüggesztették. Zalán az 1981-es hadersdorfi találkozón részt is vett (de a következőkön már nem). 1984. május 8-án már a Kortárs szerkesztőjeként írt levelet, és egy konkrét-vizuális számba kért anyagot Bujdosótól. Nagy Pál könyvében úgy emlékszik vissza az eseményre, hogy nagyon várták Zalántól a Kortárs szellemének megváltozását és a „modernebb” (értsd: experimentális irodalmi) tartalmakat, és amikor ez nem következett be, csalódottak lettek¹². Jól induló kapcsolatukat az a tény is beárnyékolta, hogy a Műhely Zalán egyik versét a szerző megkérdése és engedélye nélkül feldarabolva közölte. 1984. június 10-én írott levelében Zalán felpanaszolta a Magyar Műhelynek verse „fasírozott” megjelentetését, és kiigazítást kér a következő számban.¹³ Válaszul Bujdosó visszakérte versét a Kortársból, mire 1984. július 13-án Zalán azt válaszolta neki, hogy sajnálja a „versvisszavonást”, és hogy Bujdosónak nem kellene megsértődnie, más a személyes barátság és más a szövegek dolga. A vita végül elsimulhatott, mert a levelezés Bujdosó és Zalán között folytatódott, 1987. január 29-én Zalán éppen azt újságolja Bujdosónak, hogy ő is beszállt a vitába az Életünk lapjain. Ez a tanulmány jelentette végül a szakítást a „mesterekkel”¹⁴.

Az 1987-es polémia a műhelyes szerkesztők könyveinek¹⁵ megjelenése kapcsán a neoavantgádról szólt, az Életünk ennek megvitatására szólította fel olvasóit márciusi számának címlapján. A majdnem egy évig tartó polémiában többen is megszólaltak, de csak kevesen tartották magukat a megjelölt témához.¹⁶ A vitaindító cikk arról az avantgárd szövegtípusról szólt, amelyet a műhelyesek „az irodalmi modernség egyetlen lehetséges formájának” tartanak – írja Láng Gusztáv, amivel tulajdonképpen egyet is értett, hiszen egy újító mozgalomnak az a mozgatóereje, hogy „egyedül üdvöztőnek hiszi magát”.¹⁷ A probléma Zalán szerint irodalomszemléletük kizárólagosságával van, ez

12 NAGY Pál, *Journal in-time* 3. Budapest: Kortárs Kiadó, 2004, 134.

13 A Magyar Műhely 70/1. számban a szerkesztők lehozzák Zalán tiltakozó levelét.

14 Nagy Pál emlékei szerint csak 1996-ben békültek ki. Vö. NAGY Pál, *I. m.*, 141.

15 1984/85-ben jelent meg Bujdosó Alpár *Irreverzibilis Zeneon*, Nagy Pál *Journal in-time 1975–1984*, Papp Tibor *Vendégszövegek* 2,3 című egy-egy albuma, és ahogyan a Magyar Műhely könyvsorozatának minden darabja, ezek is fekete borítóval láttak napvilágot.

16 A vita cikkei az Életünkben: LÁNG Gusztáv, *Látvány és szöveg*, Életünk, 1987/3, 222–229.; ZALÁN Tibor, *Vázlatos gondolatok (Pontatlan kapcsolódások Láng Gusztáv okos fejtegetéseihez)*, Életünk, 1987/3, 236–242.; ÁGOSTON Vilmos, *Az új vizualitás és a kritika*, Életünk, 1987/3, 230–235.; SZKÁROSI Endre, *Értelmezési gondok a magyar avantgarde körül*, Életünk, 1987/11, 1082–1089.; PAPP Tibor, *Sem-től sem-be*, Életünk, 1987/10, 958–964.; BUJDOSÓ Alpár, *Néhány megjegyzés vizuális szövegek értelmezéséhez*, Életünk, 1987/10, 955–957.; SZOMBATHY Bálint, *Az avantgardizmustól a neoizmusig*, Életünk, 1987/11, 1079–1081.; NAGY Pál, *Á.T.TÖR.ÉS*, Életünk, 1987/6, 600–607.; POMOGÁTS Béla, *Magyar Műhely (a 25 éves Magyar Műhelyről az Életünk avantgarde vitája ürügyén)*, Életünk, 1987/5, 433–437.; PÁSKÁNDI Géza, *A „járatlant járt útért el ne hagyj!” korszakairól (Hozzászólás az avantgarde-vitához)*, Életünk, 1987/4, 349–361.

17 LÁNG, *I. m.*, 226.

teszi őket alkotóként repetitívvé, műhelyvezetőként pedig „önkényessé” és „terrorisztikussá”.¹⁸ Alkotásaikat, a „három fekete könyvet” Zalán jó tíz évvel megkésettnek tartja: hetvenes évekbeli megjelenésükkel még robbantak volna, a nyolcvanas évekre azonban túlhaladottá váltak, s bár Zalán elismeri a Műhely érdemét – ti. „tevékenysége nélkül aligha lehet az újabb magyar költészetéről beszélni”¹⁹ –, de hangsúlyozza, hogy újabban folyamatosan viták robbannak ki körülöttük. „E kettős szerep egyben visszaigazolás és jelzés. Visszaigazolása annak a katalizátor-szerepnek, amelyet a Magyar Műhely hosszú időn át szinte egyeduralkodón betöltött, jelzése annak, hogy ez a szerep, szerepfelfogás (illetve szerepfelduzzasztás), amely az elmúlt húsz-tíz évben realitásként volt jelen és egyúttal működőképesnek bizonyult, mára jelentős funkcióváltáson esett át, s jelen formájában nem úgy működik, ahogyan a jelenléte súlya szerint megkövetelné.”²⁰ Ezt a gondolatmenetet Zalán nem viszi tovább, hogy miképpen is kellene működnie a Műhelynek „súlya szerint”, hanem a hazai avantgárd helyzetét kezdi el elemezni, amely a nyolcvanas évek közepére önálló kulturális fórumokat teremtett magának, és nem szorult rá többé a külföldi pártfogásra: „A most pályájuk meghatározására készülő fiatal alkotóknak nem kell gerillaakciókat folytatniuk a Magyar Műhely vagy az Új Symposion beszerzéséért, nem kell feltétlenül külföldi publikációs lehetőségeken töprengeniük, jóllehet a tárt karok ma is elmaradnak az effajta törekvések fogadásakor.”²¹ Kijelentésével, mely szerint létezik Magyarországon avantgárd, amely nem azonos a Magyar Műhely hazai munkatársi körével, magára vonta Nagy Pál haragját, noha irodalomtörténeti szempontból teljesen igaza volt. A műhelyesek támadásként értelmezték Zalán szembefordulását, amit nem is könnyű másként értelmezni, ha a karcos megjegyzések sokaságát nézzük, Zalán cikke ugyanakkor kíméletlenül rögzíti a generációváltás szimptomáit, és figyelmeztet a Műhely pozícióvesztésére. (Retorikájáért persze a hazai beidegződések is okolhatók: Magyarországon a centralizáló törekvés legkisebb jelére is ugrottak az avantgárd művészek.)

Az avantgárd irodalom és művészet hazai el nem fogadásának okairól Szombathy Bálint és Szkárosi Endre írt részletesebben a vita során. Szombathy az experimentális műfajok felől közelít az avantgárdhoz, és szerint a probléma az, hogy ezek „nemzetközi értékrendjének, elméleti kereteinek megalkotásából”²² a magyar kritika a hatvanas-hetvenes években nem vette ki a részét, ennek ellenére úgy gondolja, hogy képes róla észrevételeket tenni. Ismereteinek hiányában eleve fél az avantgárd experimentalizmustól, mint minden olyan jelenségtől, amelynek nincsen „a művészet szuverén szellemi felépítményén kívül a priori körvonala azott ideológiai alapja”.²³ De a legnagyobb problémája Szombathy szerint a magyar kritikának az, hogy nincsen „ereje, sem invenciója (érdekről ne is beszéljünk), hogy eljusson a konkrét, egyedi művek elemzéséig vagy egyszerű számbavételéig, s azoknak helyét a

18 ZALÁN, *I. m.*, 236.

19 *Uo.*, 236.

20 *Uo.*, 236.

21 *Uo.*, 238.

22 SZOMBATHY, *I. m.*, 1079.

23 *Uo.*, 1079.

műfajon belül, a belső értékrend vetületében próbálja kijelölni”.²⁴ Hiányzik a kritikából az egyes művek elemzése, helyette „műfaji-mediális fantomképeket kerget”, sémákban gondolkodik, ahogyan Láng is, amikor könnyen imitálhatónak tartja a vizuális költészetet²⁵ – ami Szombathy szerint „a rendszer nyitottságának félreértelmezése”.²⁶ Mert nem arról van szó, hogy a műnek nincs köze a valósághoz, egy alapos műértelmezés azonnal kiderítené, hogy az experimentális műfajok valóságon kívüli valóságokról szólnak: nyelvtudományról, strukturalizmusról, jeltudományról, információelméletéről, kibernetikáról – az ezekről való gondolkodás nyomán jön létre az experimentális alkotás. Papp Tibor úgy fogalmazza meg ezt, hogy „a képvers írója a nyelvben, a nyelvből, a nyelv által hozza létre művét, mely mindig magában hordozza a nyelvről való elmékedést is”.²⁷ Ha a magyar kritikai gondolkodásnak nincsen tudása erről, akkor nem fogja tudni megérteni az experimentális irodalmakat sem.

De nem csupán a nemzetközi szellemi áramlatokból való kimaradással okolják az avantgárddal szembeni hazai értetlenséget a vita résztvevői. Szkárosi írja, hogy az európai neoavantgárdnak határozott esztétikai koncepciója mellett jól körülhatárolható viszonya is volt a történeti avantgárdhoz, mint saját hagyományhoz. A hatvanas-hetvenes évek magyar avantgárdja ezzel szemben nem rendelkezett határozott esztétikai koncepcióval az experimentális irodalomról, „művészetének inkább kultúrszociológiai súlya volt”²⁸, a történeti avantgárdhoz való viszonyáról pedig beszélni is igen nehéz, hiszen a történeti avantgárd hagyomány folytonosságának megszakadása gyakorlatilag ellehetetlenítette a kapcsolódást. Ha van is hazai neoavantgárd (amiről Szkárosi nincs meggyőzve, ahogyan a transzavantgárd terminológia jogos használatáról sem), annyi elvégezetlen feladatot hagyott rá a század eleji avantgárd, hogy még mindig annak teljesítésén fáradoznak a mai avantgárd írók: „a befogadói tudat és gyakorlat átalakításán”, „a hagyományos alkotóközönség viszony átformálásán”.²⁹

Az avantgárd meghatározására is kísérletet tesznek a vita résztvevői, és itt nagyjából egyetértés van abban, hogy az avantgárd inkább korokon átívelő magatartásforma, semmint korszak vagy stílusirányzat a magyar irodalom történetében. Szkárosi az avantgárd magatartást az esztétikai közmegegyezéssel való radikális szakításként értelmezi, és az uralkodó művészeti struktúrák alternatívájaként írja le, amelyre legkorábban a modernségben nyílt lehetőség „a művészet-csinálás tömegessé tételével”.³⁰ Kérdésként teszi fel, hogy vajon folyamatosan létezett-e avantgárd alternatíva a kultúrtörténet során, és hogy lehetnek-e régebbi modelljei. Erre részben Nagy Pál tanulmánya ad választ, amely az avantgárd rehabilitációját szorgalmazza, és az avantgárd régi magyar irodalomig visszanyúló kísérletező tradícióját pár kiragadott példán

24 Uo., 1080.

25 LÁNG, *I. m.*, 226.

26 SZOMBATHY, *I. m.*, 1080.

27 PAPP, *I. m.*, 962.

28 SZKÁROSI, *I. m.*, 1085.

29 Uo., 1086.

30 Uo., 1083.

keresztül mutatja be (főként Weöres Sándor *Három veréb* című antológiájából idézve) jelezvén, hogy létező hagyományról van szó.³¹ Az avantgárd hazai befogadásának feltételeként Nagy Pál fontosnak tartja az eredet feltárását, ahogyan azt is, hogy a hazai irodalomtörténet-írás végre korrigálja az egyszemélyes kassági avantgárd „torz képét”. Az avantgárd irodalom új műfajainak legitimációjára Nagy Pál jó tíz évvel később önálló kötetben is kísérletet tett, amely – kortárs visszhangja szerint legalábbis – nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

Papp Tibornak a vitában írt cikke (*Sem-től sem-be*) tartalmazza azt a kritikai megjegyzést *A nyugati magyar irodalom 1945 után* című könyvről (hogy ti. a nyugati kiadók sorából hiányzik a Magyar Műhely neve), amelyre Rónay László az *Élet és Irodalom*ban megjelent vitaindító írásában utal (hogy ti. a műhelyesekről egy teljes önálló fejezet áll az olvasó rendelkezésére, nem is rövid), és amivel útjára indul a következő polémia az emigrációs irodalom hazai befogadásának problémájáról.

Vita a nyugati magyar irodalomról

A nyugati magyar irodalom hazai befogadásához elengedhetetlen volt néhány irodalmi antológia és egy nagyobb irodalomtörténeti összefoglaló megjelenése, mivel az emigránsok nem számíhattak rendszeres kritikai visszhangra Magyarországról, szórványos hazai publikációjuk pedig nem tette lehetővé, hogy részesei legyenek a hazai irodalmi életnek.

Az irodalomtörténet-írás feladatát azonban senki sem vállalta föl a nyugati magyar emigrációban.

Az első hazai irodalomtörténeti összefoglaló munkát Béládi Miklós, Pomogáts Béla és Rónay László közösen írta *A nyugati magyar irodalom 1945 után* címmel, és 1986-ban jelent meg. Megjelenése után nem sokkal, 1987 decemberében vita indult róla az *Élet és Irodalom* hasábjain.³² A „Létezik-e nyugati magyar irodalom?” címet viselő polémia Rónay és Pomogáts cikkeivel kezdődött az *Élet és Irodalom* 1987. december 4-i számában, ahol a két irodalomtörténész a könyvet ért kritikákra reagált.

Rónay utólag belátta, kár, hogy nem szelektáltak és rögzítették, kit tartanak írónak és kit dilettánsnak a nyugati magyar irodalomban, mert a legtöbb kritika emiatt érte a monográfiát. Már az első anyanyelvi konferencián (1970-ben) azzal érveltek a hazaiak, hogy ezt a szelekciót az emigránsoknak maguknak kellene elvégezniük. Rónay kesernyés kijelentése, mely szerint továbbra is szívesen olvas nyugati magyar írókat, de a nyugati magyar irodalommal nem akar többé foglalkozni, olyan distinkció szerző és mű között, amely éppen az irodalomtörténeti munka koncepciójából hiányzik. Több kritikus is a szerzők szemére veti, hogy nem következetes a monográfia szerkezete, hol írókat, hol műveket értékel.

Pomogáts cikke már felütésében megválaszolja a vita címében feltett kérdést: szerinte nem létezik nyugati magyar irodalom, mivel nincsen önálló rend-

³¹ NAGY, ÁT.TÖR.ÉS, 604.

³² Egészen pontosan a vita az *Élet és Irodalom*ban, valamint külföldi magyar lapokban zajlott, utóbbiak azonban a hazai olvasók elől elzártak voltak.

szere, nincsen irodalmi kultúrája, de legfőképpen irodalomkritikai tevékenysége nincsen. Pomogáts legerősebben az „irodalombírálat rendteremtő műveletét” hiányolja a nyugati magyar irodalomból, jogosan, hiszen az olvasói visszacsatolás és a kortárs irodalomkritika az irodalomtörténet horizontjához mint előzetes megértés tartozik hozzá, irodalomkritika hiányában nincsen honnan tájékozódnia az irodalomtörténésznek sem. A magyar emigráció irodalma valóban szegény az irodalomkritika- és az irodalomtörténet-írás műfajában, noha irodalomtörténeti toposzként él a köztudatban, hogy nem a szépirodalom, hanem az értekező próza képezte a nyugati magyar irodalom alappilléret. Született természetesen nem egy kimagasló irodalmi esszé és tanulmány az emigrációban, ám ezek jobbára nem a kortárs nyugati magyar irodalmat tárgyalták.

A vitában a régebbiről ismert oppozíciók bukkantak fel újra, és néha szó szerint ismétlődtek a korábban felvetett kérdések. Papp Tibor is sokadszor hívta fel a figyelmet a hazai irodalomértés ellentmondásosságára, hogy miközben a magyar irodalom egyetemességét hangsúlyozzák a hazai irodalomtörténészek, éppen *A nyugati magyar irodalom 1945 után* képtelen felszámolni a különbségtételt hazai és külföldi magyar irodalom között. „...a mi irodalomszemléletünkben [ti. műhelyesek] nincs nyugati meg keleti meg törökországi magyar irodalom. Csak egy van, és az oszthatatlan. [...] A szerkesztőség vitacímként fölített kérdésére: Létezik-e nyugati magyar irodalom? – ha nekem szegeznék, egyértelmű lenne a válaszom: nem.”³³ Papp szerint a különbségtétel abból a historizáló irodalom- és identitás szemléletből következik, amely a kultúra *eredetét* tekinti kiindulópontnak a meghatározáskor, nem pedig a kultúra *környezetét*, vagyis a hazai irodalomtörténészek az emigránsokat kiszakadt pozíciójukban képes csak látni, nem pedig a befogadó kultúrában betöltött szerepük alapján. Papp szerint a dilettantizmus sem az emigrációval járó tünet, hanem az irodalom intézményének sajátja, hiszen „minden pesti utcasarkon egy dilettáns leleselkedik”³⁴ – írja az 1994/95-ös mini-vitában.

A megszokott kerékvágásból Ferdinandy György cikke mozdította csak ki a vitát, aki arra hívta föl a figyelmet, hogy időközben megváltozott az európai kultúra szerkezete, a nyitott határokkal és a népesség egyre erősödő fluktuációjával eltűntek a kultúra olyan kategóriái, mint az emigráns író, és ugyan fel erősödtek a nemzeti kulturális értékek, de már más forrásokból táplálkozva, mint a kommunista diktatúra alatt, például a globalizáció ellenében hatva.³⁵

A monográfia hazai visszhangja vegyes volt:³⁶ Szakolczay Lajos szigorúan szakmai alapokon szedte darabokra az irodalomtörténeti munkát,³⁷ Görömbei András jóindulatúan a védelmébe vette mint úttörő kísérletet,³⁸ ám többnyire mindannyian a könyvet értékelték valamilyen szempontból, és nem szálltak be a vitába a nyugati magyar irodalomról. Egyedül Zalán Tibor írása helyezte szé-

33 Papp Tibor válasza: PAPP Tibor, *Az én ingem*, Élet és Irodalom, 1988. január 22., 5.

34 PAPP Tibor, *Ütközők – Pomogáts Béla konfliktusaira*, Kortárs, 1995/1, 94.

35 FERDINANDY György, *Íme, a garas*, Élet és Irodalom, 1988. január 22., 5.

36 Az említetteken kívül: Elek István (Könyvvilág), Martos Gábor (Magyar Tudomány), M. Róna Judit (Nyelvünk és Kultúránk), Balogh Ernő (Társadalmi Szemle).

37 SZAKOLCZAY Lajos, *A nyugati magyar irodalom 1945 után* (Béla Miklós – Pomogáts Béla – Rónay László monográfiája), Alföld, 1988/2, 51–60.

38 GÖRÖMBEI András, *Tűnődés a nyugati magyar irodalom történetéről*, Alföld, 1988/2, 60–65.

lesebb kontextusba a könyvet problémaként emelve ki, hogy a nyugati magyar irodalom „van, ám itthon mégis hiányzik”, mivel nem olvashatja bárki, csak az „irodalmi krém”, a „bennfentesek”. A nyugati magyar irodalom hazai jelenlétét, „bármely irodalom ittlétét” – írja Zalán – a művek határozzák meg, és nem a szerzők vagy a róluk szóló könyv.³⁹

A nyugati magyar kritikák szinte kivétel nélkül ideológiai okokból bírálták a munkát,⁴⁰

Czigány az „államosított irodalom – öntörvényű irodalom” ellentétpárra építette fel gondolatmenetét,⁴¹ Gömöri György kifogást emelt a Csokits- és Bikich-műelemzésének hiánya miatt, valamint amiatt háborgott, hogy a könyv szerzői az 56-os nemzedék legfontosabb csoportjának a Magyar Műhelyt tartják.⁴² Borbándi Gyula az Új Látóhatárban megjelent kritikája elején az ideológiai bírálatok elkerülhetetlenségére is felhívja a figyelmet: „A téma ugyanis összefonódik a politikával, attól nemigen választható el, még olyan alkotók esetében sem, akiket politikamenteseknek szokás nevezni. Ha a mű nem is, de a hazájából elüldözött, azt személyes szabadsága vagy alkotói munkájának zavartalansága érdekében elhagyni kényszerült író döntése minden esetben politikai természetű elbírálás alá esik annak az állami hatalomnak a részéről, amelytől való idegenkedés az emigrálást kiváltotta.”⁴³

Borbándi, aki addigra már maga is megírta átfogó monográfiáját az emigráció életrajzáról, jól látta a gyenge pontokat a szerkezetben és a koncepcióban egyaránt: kerülnek a politikai vonatkozások feltárását (holott éppen az magyarázná meg az elutasító magatartást a hazai kultúrpolitikai vezetés részéről); hiányos a forrásanyag; hiányzik az esszé- és tanulmányirodalom, valamint a publicisztika méltatása; széttartó a művek és az alkotók tárgyalása, előbbi szépirodalmi, utóbbi politikai-ideológiai alapon szemlézett; nem világos a korszakolás, mivel keveredik benne korszak, stílusirányzat, írói csoport; eltúlzott az avantgárd „korszakos mozgalomként” való definiálása. Jankovics József a szerkezet gyengeségei kapcsán jegyzi meg, hogy a szerzőknek a munkálatok során Nagy Kázmér könyve⁴⁴ állt csak rendelkezésre az emigrációról, nem volt még készen Borbándi összefoglaló munkája.⁴⁵

39 ZALÁN Tibor, *Indirekt névjegyzék*, Élet és Irodalom, 1987. január 23.

40 Borbándi szemlézi ezeket a többségében nehezen hozzáférhető kritikákat, a már említetteken kívül: Makkai Ádám (*Gogol „Holt lelkei” a pesti árverésen...*, Szivárvány, 22. szám., Chicago, 1987, 95.), Györgyey Klára (Nyugati Magyarság), Csernohorszky Vilmos (Nemzetőr), Saáry Éva (Magyar Hírlap és Magyar Élet), Fáy István (Kanadai Magyarság). Vö. BORBÁNDI Gyula, *Vita a nyugati magyar irodalomról*, Bécsi Napló, 1988/március–április, 8.

41 CZIGÁNY Lóránt, *Mi fán terem a nyugati magyar irodalom?* Bécsi Napló, 1988/május–június, 9.

42 GÖMÖRI György, *A nyugati magyar irodalom felmérése*, Bécsi Napló, 1987/március–április, 10.

43 BORBÁNDI Gyula, *Bevezetés a nyugati magyar irodalomba* (Béládi Miklós, Pomogáts Béla, Rónay László: *A nyugati magyar irodalom 1945 után*), Új Látóhatár, 1987/4, 550.

44 NAGY Kázmér, *Elvesztett alkotmány. A magyar politikai emigráció 1945–1975*, Budapest: Gondolat Kiadó, 1984.

45 JANKOVICS József, *Béládi Miklós – Pomogáts Béla – Rónay László: A nyugati magyar irodalom 1945 után*, Kortárs, 1987/8, 163–168.

A befogadás problémái

A nyugati magyar irodalmat összefoglaló irodalomtörténeti munka valójában a kritikai visszhang hiányában keletkezett úrt próbálta betölteni, és a kortárs nyugati magyar irodalmat irodalomtörténettel igyekezett legitimálni. A nagy ívű körszemle szerzői a kortárs szemtanú pozíciójában viszont nem rendelkeztek még azzal a rálátással, amely egy ilyen irodalomtörténeti értékelést valóban hitelessé tett volna, a legalább egy, de inkább kettő-három nemzedéknyi időbeli távolsággal és a hagyomány alakította irodalomtörténeti kánonnal, amely a maga törvényeinek megfelelően végezte volna el például a szelekciós munkát a dilettánsnak nevezett és az értékállónak bizonyult írók művei között. De nem rendelkezett azzal a korpussszal sem, amelyről meg lehetett volna írni ezt az irodalomtörténeti munkát, a nyugati magyar irodalom pár antológiával és néhány szerzői kötetével volt csak jelen Magyarországon a nyolcvanas években. A helyzet a rendszerváltással sem sokat változott, Czigány Lóránt még 1995-ben is arról beszélt, hogy „nem áll rendelkezésünkre a nyugati magyar irodalom viszonylag teljes korpusza”.⁴⁶

A hazai és a nyugati irodalmi értékrendek különbözőségének nem kizárólag a hazai cenzúra volt az oka, messzebbre visszanyúló hagyományok ütköztek sokszor, amit az is bizonyít, hogy a rendszerváltás után is fennmaradt a nézetkülönbségek jó része. *A nyugati magyar irodalom 1945 után* kérdésirányai Hites Sándor szerint abból a „messzebbre visszanyúló hagyományból” adódtak, ahol a szerzők a nemzeti irodalom önelvű történeti fejlődését Horváth János kategóriái mentén értelmezték: „az emigráció irodalmát egyfajta »kvázi nemzeti irodalomnak« tekintették, és létrejöttét, sajátságait, »fejlődésének állomásait« a felvilágosodás és a reformkor irodalomalapítási forgatókönyvei alapján cselekményesítették. [...] Így az irodalmi emigráció megítélésének kulcskérdései a dilettáns és a valódi író különbsége, a művészet és a tudomány fogalmi közelsége, a hagyományhoz való hozzáférés nehézségei, az idegen nyelvű társadalmi közeg, az olvasó és értelmező közösségek hiánya, valamint a személyes és nem intézményi viszonyokra alapuló irodalmi élet dilemmái mentén szerveződtek.”⁴⁷ Az már a fentebb tárgyalt, az avantgárdról és a vizuális költészetről szóló vitákból is kitűnik, hogy a nyolcvanas évek írónemzedéke számára ezek a kategóriák kiüresedtek. Amikor a nyugati magyar irodalomnak 1989-ben (egy évvel a vita lezárulása után) hivatalosan is megszűnt legitimáló ereje, ti. az emigráció maga, az egész irodalomtörténeti munka olyan kommunikációs kontextusba került, ahonnan gyakorlatilag születése pillanatában megkésettnek látszott: már nem tudott érvényes válaszokat adni az időközben érvénytelenné vált kérdésekre.

46 CZIGÁNY LÓRÁNT, *A derivátum-irodalmak mibenléte*, Kortárs, 1995/7, 94. Az 1989-es Debreceni Irodalmi Napokon azzal érvelt Czigány, hogy *A nyugati magyar irodalom 1945 után* valójában nem irodalomtörténet, mivel a kortárs irodalomról nem az irodalomtörténet értekezik, hanem az irodalomkritika. CZIGÁNY LÓRÁNT, „*Külön irodalmi tudattal rendelkezünk*”, Alföld, 1990/2, 81.

47 VÖ. HITES SÁNDOR, *A kívül-lét kudarca – a belül-lét ábrándja, A nyugati emigráció és az irodalomtörténet = Az irodalomtörténet esélye*, szerk. VERES ANDRÁS, Budapest: Gondolat Kiadó, 2004, 110.

Az a horizont, ahonnan a nyugati magyar irodalom hazai irodalomra gyakorolt hatása láthatóvá válik – a recepció, amelyik a tiltások ellenére zajlott –, nagyjából most kezd csak feltárulni előttünk. A kilencvenes években hazatért emigrációs irodalom olyan kulturális közegbe érkezett vissza, ahol az irodalom autonóm folyamatai egészen más irányokat vettek, mint amire az emigráns írók számítottak. A száműzetésből hazatért szövegek „széttartó irodalmi közegbe érkeztek vissza”,⁴⁸ ahol azok az értékek, amelyek az emigrációt összetartották, alaposan megváltoztak: a nemzeti kultúra fogalma átértékelődött, egysége viszonylagossá vált. Tömegével jelentek meg új fórumok, folyóiratok és kiadók az irodalom piacán, polarizálódott a kultúra, ráadásul a nyugati emigráció által hazahozott kérdések is vagy már túlhaladottak voltak (pl. a strukturalizmus), vagy elég hamar aktualitásukat veszítették (pl. a posztmodern). A kilencvenes évek hazai irodalmi trendjeibe csak néhány emigráns alkotó műve illett bele (pl. Ferdinandy György prózája, a Magyar Műhely munkatársai közül a fiatalabb hazai alkotóknak, Géczi Jánosnak, Petőcz Andrásnak és Zalán Tibornak a munkái), amiben az is szerepet játszott, hogy az 56-os emigráció már koránál fogva sem volt alkalmas arra, hogy az irodalmi életben végbement szemlélet- és generációváltásnak tevékeny részese legyen. A kilencvenes években a hagyományos irodalmi műfajok ellenében nyitott és heterogén szövegvilágokban tobzódott a „felszabadult” irodalom (csak kiragadva néhány példát a sokból: Garaczi László, Kovács András Ferenc, Parti Nagy Lajos, Ficsku Pál, Márton László, Háy János művei). Ráadásul a hazatért emigráció iránt szelektált volt az érdeklődés: sokkal nagyobb igény mutatkozott mind az olvasók, mind a kiadók részéről például az emigránsok történelmi-politikai munkái iránt, mint szépirodalmuk iránt, utóbbiból inkább csak a memoáriródom volt kelendő. A nagyközönség előtt elveszítették vonzerejüket az emigráns írók azáltal, hogy megszűnt az a környezet, megszűnt az a politikai rendszer, amely őket kívülállóként azzal legitimálta, hogy hivatalosan alig vett tudomást róluk.

Zalán Tibor az emigráció befogadásával kapcsolatban elég korán rávilágított pár történelmi összefüggésre:⁴⁹ „A kezdeti lelkesedést és reménykedést a keserűség hangjai váltották fel. Az emigráció irodalma eddig a pillanatig még nem integrálódott a magyar irodalom egészébe, legalábbis a napi – az aktuális – megnyilvánulások szerint. Néhány szerző bebocsáttatást nyert ugyan a Pantheon felé vezető lépcsősor várótermébe, de az emigráció irodalmának nagyrésze megint kívül maradt.” Ezt két okkal magyarázza. Az egyik a hazaiak tévedése abban, hogy az emigráció irodalma „szervesen illeszthető” úgy az egyetemeshez, mint a magyarországihoz, valamint a cinikus kultúrpolitikai stratégia, amely szerint „könnyű volt addig szerkesztőknek, íróknak hitegetni a nyugatiakat is, amíg biztosan tudták, hogy a politikai viszonyok nem teszik lehetővé, vagy jócskán korlátozzák ez ígérek bevalthatóságát”. A másik ok Zalán véleménye szerint az emigráció tévedése, „hogy az általa elképzelt, vélt helyiértékek a magyar irodalom egészének az összefüggésében is megvédhetőek lesznek”. Mindkét okot a nyelv- és jelhasználatban lezajlott változásra és az

48 HITES Sándor, 1975: *A Mikes Kelemen Kör konferenciája. A száműzetés prózairodalmáról a 20. század második felében* = *A magyar irodalom története III.*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András, Budapest: Gondolat Kiadó, 2007, 713.

49 Idézetek innen: ZALÁN Tibor, *Irodalmunk válsága a rendszerváltás után. Töredékes gondolatok*, Itt-ott, Portland OR, 1994/1, 22–29.

ennek nyomán megjelenő új technikákra vezeti vissza. „Az emigráció irodalma ezen a ponton veszítette el a helyzetben előnyét. Ennek az irodalomnak [az emigránsnak ti.] a túlnyomó része ugyanis nem a világban zajló trendek nyomán haladt, hanem a hazai irodalom nyomvonalát próbálta meg felvenni.” A kilencvenes évek meghatározó trendjeként azonban nem az avantgárdot nevezi meg, hanem az „új-konzervatív” politikai irány kulturális formációit, márpedig ezek „a klasszikus költészeti minták nyomvonalán haladó újabb irányok hallani sem akarnak az avantgárd eltévelyedőkről”. Vagyis az avantgárd nemzedéknek bár részt vett a nyelvi paradigmaváltásban, mégsem sikerült marginális pozíciójából kilépve tovább alakítani az irodalmat. Zalán meglátását igazolja, hogy a kétezres évek a hagyományos beszédmodok teljesen visszahódították a terepet, és a huszonegyedik század első évtizedében még az is (nagy)regényt írt, aki addig még soha (pl. Kukorelly Endre, Rakovszky Zsuzsa).

A Magyar Műhely volt az egyetlen nyugati magyar folyóirat, amelynek kortárs magyarországi recepciója spontán zajlott, ami egyrészt annak köszönhető, hogy a „világban zajló trendek nyomán haladt”, másrészt annak, hogy az avantgárd művészet és az experimentális irodalom iránti érdeklődésnek voltak hazai fórumai. Igaz, ezek többnyire illegitim vagy féllegitim helyzetben működtek, de velük legalább párbeszédbe lehetett lépni (a Mozgó Világ átalakulása után az Új Hölgyfutár és a Jelenlét váltak párbeszédképessé, valamint az újvidéki Új Symposium, amely bár a párizsi laphoz hasonlóan szintén határon kívül működött, meghatározó fóruma volt a magyar avantgárdnak). A Magyar Műhely hazai befogadásának nem a sikeres kultúrpolitikai párbeszéd volt az alapja, ahogyan Borbándi feltételezte monográfiájában,⁵⁰ hanem az a párbeszéd, amelyet a külföldön született avantgárd művek és az itthon született avantgárd művek egymással folytattak. A nyolcvanas években fellépő avantgárd nemzedék írói és művészei (Géczi János, Juhász R. József, Petőcz András, Székely Ákos, Szkárosi Endre, Szombathy Bálint, Zalán Tibor) már nem azért közeledtek a Magyar Műhelyhez, hogy *egyáltalán* megjelenhessenek, hanem azzal a szándékkal, hogy ott jelenhessenek meg, ahol a *helyük* van, tehát eleve elhelyezték magukat egy hagyományban, amely megszólította őket, amelynek irodalmával és művészetével foglalkozni akartak. Az irodalmi hagyományok intertextuális feltételezettsége sokáig fel sem merült kérdésként a hazai irodalomtudományban, a kilencvenes években született meg az első átfogó magyar irodalomtörténet, amelyik az irodalom önmagát alakító rendszerére építette koncepcióját.⁵¹ A magyar irodalomtörténet-írás nagy elbeszélését a Kádár-korszakban a kommunista üdvtörténet jelentette (és ezen a hazai strukturalista irodalomtudományi kezdeményezések sem tudtak gyökeresen változtatni⁵²),

50 BORBÁNDI Gyula, *Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változás éveiben, 1985-1995*, Basel – Budapest: Európai Protestáns Szabadegyetem, 1996, 305.

51 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története*, Budapest: Argumentum Kiadó, 1993.

52 „A formalista-modernista irányzatokat rendkívül élesen támadja a kritikai helyzetéről szóló 1972-es állásfoglalás is [ti. MSZMP KB 1972. novemberi határozata] és Aczél előadása az ideológiai konferencián. Az állásfoglalásban név szerint is bírált Hankiss Elemér ekkor vesztí el az érvényesülés lehetőségét az irodalomelmélet területén, és ezután indul más tudományágak felé.” RÉVÉSZ Sándor, *Aczél és korunk*, Budapest: Sik Kiadó, 1997, 206.

jórészt erre épült az akadémiai irodalomtörténet is, a külföldön egyetemet végzett 56-os diákok nemzedéke azonban rendelkezett olvasmánytapasztalattal más irodalomtörténeti koncepciókról is (például Czigány Lóránt, Karátson Endre, Bujdosó Alpár és Nagy Pál). Czigány Lóránt „irodalmi önnemzés”-ként utal az alkotások egymásra hagyatkozó textuális feltételezettségére: „A modern irodalomtudomány egyik újszerű felismerése, hogy az irodalom nemcsak a valóságból és az adott nyelv sajátágaiból merít ihletet: egyik fő forrása a már meglévő irodalom korpusza. Ez az irodalmi »önnemzés« kijelöli azokat az érintkezési pontokat és megszabja azt a hivatkozási rendszert, amelyben a mű megszületik, ugyanakkor minden új mű tágítja és/vagy szűkíti a meglévő koordinátarendszert.”⁵³

A „láthatatlan irodalom” szerepét a megszakított folytonosság helyreállításában még Kulcsár Szabó Ernő is csak kérdésként tudta feltenni 1993-ban megjelent irodalomtörténeti korszakmonográfiájában,⁵⁴ de olyan hagyománybeli folytonosságokra már fel tudta hívni a figyelmet, hogy az új szenzibilitás nyolcvanas évekbeli hazai kibontakozását az ötvenes évek világlírájában született konkrét költészet poétikája a Magyar Műhely „európai átszarmaztatású extremizmus”-ának közvetítésével segítette elő.⁵⁵ Ezen a nyomon elindulva Bónus Tibor azt írja Garaczi Lászlóról szóló monográfiájában, hogy nem lehet egyszerűen a kísérletezés metaforájával elintézni a neoavantgárd szövegeket, hanem kapcsolódási pontokat kell keresni a történeti és a jelenkori hagyomány nyelvében, úgymint a versszerűség markereinek felszámolásában, a lírai hang identitásának szétírásában és megsokszorozásában, a köznyelvi/élő beszéd intonációjában. Ezen szövegszervező stratégiák mentén vázol fel Bónus folytonosságot a műhelyesek konkrét és lettrista poétikai teljesítményétől kezdve, a Tandori Dezső–Oravecz Imre–Petri György líra új szenzibilitásán át Garaczi László, illetve Kukorelly Endre ironikus nyelvhasználatáig.⁵⁶ Aczél Géza a nyugati magyar irodalom befogadásáról szólva kiemeli, hogy a hetvenes években a Magyar Műhely jelentette „keleten” a korszerű magyar irodalomtudományi vonulatot,⁵⁷ amely tényt Szilágyi Zsófia a nyolcvanas-kilencvenes években a hazai irodalomban lezajlott paradigmaváltás és kánonátrendeződés fontos előzményének tekinti.⁵⁸ Ferdinandy György hazai recepciójával kapcsolatban utal arra, hogy Kulcsár Szabó irodalomtörténete a Mészöly-próza paradigmájába tartozónak tartja első novelláskötetét (*Nemezió González egyetemi tanárbeszéde a Fekete-erdő állataihoz*), amely a Magyar Műhely kiadásában jelent meg 1971-ben.⁵⁹ A Ferdinandy- és Mészöly-próza találkozásában Szilágyi olyan mintát lát, amely nyomán feltérképezhető lenne az egész nyugati magyar irodalom hazaihoz való viszonya: „Természetesen az irodalmi folyamatban betöltött pozíció realizálása, vagyis a nyugati szerzők és műveik tényleges befogadása akkor vált volna lehetségessé, ha az értelmezések megkísérlik

53 CZIGÁNY Lóránt, *Továbbjutni: A hollandiai Mikes Kelemen Körről – II.* = Uő, *Gyökértelen, mint a zászló nyele*, Budapest: Szabad Tér Kiadó, 1994, 192.

54 KULCSÁR SZABÓ, *I. m.*, 36.

55 Uő., 132.

56 BÓNUS Tibor, *Garaczi László*, Pozsony: Kalligram, 2002, 18–19.

57 ACZÉL Géza, *Vázlat a Magyar Műhelyről*, Alföld, 1990/2, 62.

58 SZILÁGYI Zsófia, *Ferdinandy György*, Pozsony: Kalligram, 2002, 34–35.

59 Uő., 53.

bemutatni, hogy a szóban forgó alkotások első vagy második megjelenésük idején miként voltak részei a magyar irodalom kapcsolat- és hatásrendszerének.⁶⁰ Ilyen hatástörténeti kapcsolatokat feltáró elemzésekből születhetne meg az az irodalomtörténeti munka, amely a nyugati magyar irodalmat művek mentén tudná integrálni a magyar irodalom történetébe.

A nyugati magyar irodalom megkésett recepciójában sok tényező játszott szerepet, többek között a neoavantgárd hagyományéban az, hogy a „történeti avantgárd fogadtatása nem teremtett számára folytatható poetológiai mintákat”,⁶¹ ahogyan az is, hogy a „száműzetésben élt írók művei kicsit légüres térben keletkeztek, s nem alakulhatott ki körülöttük az értelmezéseknek az a hagyománya, mely minden nemzeti kánon kialakulásának velejárója”.⁶²

Látható, hogy a kilencvenes évektől kezdve az irodalomtudományi diskurzus szakított az ideológiai sémákkal, és új aspektusokat vont be a nyugati magyar irodalommal foglalkozó értelmezésekbe, többek közt a műveket feltételező hagyományokhoz való viszonyt és a művek egymással folytatott párbeszédét.⁶³

Szegedy-Maszák még egy fontos szempontra hívja fel a figyelmet a „hontalanság irodalmának” megértéséhez: a nyugati magyar irodalomról való hiányos ismereteink abban is megakadályoztak minket, hogy egyáltalán eljussunk annak a kérdésnek a feltevéséhez: *ők vajon hogyan látnak minket*. Kibédi Varga Áronról írja Szegedy-Maszák: „Hihetetlenül sokat tud Magyarországról s Erdélyről is, de nagy szerencséjére kimaradt egy pótolhatatlan tapasztalatból: nem élt kommunizmusban.”⁶⁴ Kibédi Varga naplóját olvasva kiemeli, hogy a nyugati magyaroknak is igen hiányosak az ismeretei Magyarországról⁶⁵, és egymás kölcsönös megértésén mindkét félnek dolgoznia kell – ami azért lényeges meglátás, mert az emigráció és Magyarország párbeszédében mindvégig uralkodott egy kimondatlan elvárás az emigráció részéről a feltétlen elismerés és befogadás irányába, ami a demokrácia beköszöntével sem változott meg, holott akkor már nem létezett az a rendszer, amely a nyugati magyarokat kizárta volna az országból. Viszont ugyanazokkal az emberekkel érintkezett a külföldön élő magyar, mint korábban, ezért benne ugyanaz a kép élt tovább Magyarországról, ami 1989 előtt, sőt, kis túlzással ugyanaz, mint 1956-ban, amikor elhagyta az országot, mert még mindig működtek a régi beidegződések, hiszen mitől is változtak volna meg, ha egyszer nem a magyarországi társadalmi és kulturális környezetben élt. Jeszenszky Géza szerint „aki elhagyja az országot, annak megáll az idő, nem a hazai viszonyok ismeretében, hanem megértésük tekintetében”.⁶⁶ Hasonló tapasztalatról számol be Vitéz György egyik 1992-ben írt levelében, amelyet Nagy Pál is idéz könyvében: „Lehet, hogy ez csak az én pesszimizmusom, de

60 *Uo.*, 35.

61 BÓNUS, *I. m.*, 20.

62 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A hontalanság irodalma = Uő, Újraértelmezések*, Budapest: Krónika Nova Kiadó, 2000, 160.

63 A kilencvenes évektől megjelent szerzői monográfiák már korszerű szempontrendszerrel dolgoznak: HITES Sándor, *Karátson Endre*, Pozsony: Kalligram, 2011; KÉKESI Zoltán, *Médiumok keveredése (Nagy Pál műveiről)*, Budapest: Ráció Kiadó, 2003; SZILÁGYI Zsófia, *Ferdinándy György* (ld. 58. l.).

64 SZEGEDY-MASZÁK, *I. m.*, 172.

65 *Uo.*, 167.

66 JESZENSZKY Géza, *A magyar emigrációk jelentősége*, Rubikon 2008/1, 6.

bizonyos szempontból még rosszabbul mennek az irodalmi dolgok, mint azelőtt. Most sem vagyunk ám birtokon belül, s már (még) a számkivetettség dicsfénye se övez...”⁶⁷

A rendszerváltás után is nyitott kérdés maradt tehát a nyugati magyar irodalom befogadása, 1989-ben a Debreceni Irodalmi Napokon és 1994-ben a Csokonai Társaság hévízi konferenciáján a korábbi viták folytatódtak csupán – ugyanazokkal a kérdésekkel és nagyjából ugyanazokkal a szereplőkkel, akik ugyanazokból a pozíciókból érveltek, mint ’89 előtt.

A Debreceni Irodalmi Napokon Pomogáts Béla verbálisan igyekezett végrehajtani a mindezidáig elmaradt befogadást az „egységes szellemi entitás” és a „hazatérés mint nemzeti egységbe való beolvadás” grandiózus képének felvázolásával, miközben felsorolta mindazokat a feladatokat, amelyeknek az emigránsok nem tettek eleget (például a történelmi múlt feldolgozásának és az 56-os nagyregény megírásának). Czigány Lóránt visszakanyarodott az 1987-es vitához, és újra napirendre tűzte a kortárs kritikai fogadtatás hiányát Magyarország részéről, ebben a véleményében Szokolczay Lajos is támogatja, aki az értékcorrekcióban látta a nyugati magyar irodalom legnagyobb sikerét. Hévízen sem változott a helyzet, Pomogáts előadására (*A befogadás konfliktusai*) reagálva a Kortárs lapjain még egy mini-vita is kibontakozott.⁶⁸ Pomogáts érvelésében itt is megmutatkozott, hogy maga sem képes egyidejűségében látni a hazai és a nyugati magyar irodalmat, folyamatosan a térbeli elválasztottság retorikáját alkalmazza, így minden, amit az egységről és a befogadásról mondott, azonnal hitelét veszítette. Beszédhelyzetének visszaságára reagálva Czigány fogalmazta meg az emigránsok legfőbb baját a rendszerváltás utáni helyzetükkel: „A nyugatiak most érzik csak magukat igazán kívülrekesztettnek, amikor egy szabad országban az előző parancsuralmi rendszer által felhúzott láthatatlan falba ütköznek.”⁶⁹ András Sándor ugyanezt a kívülrekesztettséget mint az emigránsokkal szembeni magatartást rögzítette: azért nincsenek benne az emigránsok a magyar irodalomban, mert mindig kívülről tartják őket számon. Nem választják el az író a művétől, ha az író külföldön él, műve is ott marad. „Az embernek magyarhonban kell lennie ahhoz, hogy vele és dolgaival törődjének. Szükség van a meleg és megdöngyözhető testre, a csere-bere kapcsolatokra.”⁷⁰ Az emigránsok láthatóan nem tudtak mit kezdeni azokkal a kulturális beidegződésekkel, amelyet a rendszerváltás sem tudott kiölni a hazai gondolkodásból, például azt, hogy az irodalmi élet nálunk inkább az író személye körül forog, nem pedig a műve körül. Sokkal nagyobb érdeklődést vált ki még ma is egy álnév mögött rejtőzködő író személye vagy egy botrányos írói múlt felfedése, mint maga a mű, amiben nyilvánvalóan az az évtizedeken át uralkodó irodalomértési gyakorlat is hibás, amelyik a művek értelmezésekor az életrajzi narrációból építkezik.

67 NAGY, *Journal in-time* 3., 159–160.

68 POMOGÁTS Béla, *A befogadás konfliktusai: A nyugati magyar irodalom Magyarországon*, Kortárs, 1994/10, 94–101.; PAPP Tibor, *Ütközők – Pomogáts Béla konfliktusaira*, Kortárs, 1995/1, 92–96.; CZIGÁNY Lóránt, *A derivátum-irodalmak mibenléte*, Kortárs, 1995/7, 90–94.; ANDRÁS Sándor, *Befogadás vagy együttlét?* Kortárs, 1995/2, 89–91.

69 CZIGÁNY, *A derivátum-irodalmak mibenléte*, 92.

70 ANDRÁS, *I. m.*, 91.

Az 1990-es évek első felében élénknek nevezhető érdeklődés övezte a „hazatérő irodalmat”, így a vizuális költészetet, az avantgárdot és a Magyar Műhelyt is. 1995-ben a Miskolci Egyetemen tartottak négynapos konferenciát, ahol az egyik napot teljes egészében a vizuális költészetnek szentelték.⁷¹ Nagy Pál 1993-ban a „Posztmodern háromszögelési pontok” című könyve bemutatója kapcsán több előadást is tartott Budapesten és vidéken.⁷² 1994-ben szemináriumot vezetett az ELTÉ-n „A posztmodern eklektikától az elektrovizuális költészetig” címmel, majd a pécsi Jannus Pannonius Tudományegyetemen hat előadást tartott ugyanerről,⁷³ 1995-ben a szegedi József Attila Tudományegyetemen a dekonstrukcióról beszélt.⁷⁴ Papp Tibor 1992-ben az ELTÉ-n tartott előadást „Formaproblémák az újabb irodalomban” címmel.⁷⁵

Kenyeres Zoltán egyetemi tanár meghívására Bujdosó Alpár és Nagy Pál szemináriumot tartott az ELTÉ-n, és mindkét előadássorozatból könyv is született: Bujdosó Alpárnak az *Avantgárd (és) irodalomelmélet* címet viselő, a találkozók elméleti hozadékáról írott munkája,⁷⁶ Nagy Pálnak pedig *Az irodalom új műfajai* című kötete. Míg előbbinek visszhangja elismerést, utóbbi rövid, ám annál hevesebb vitát váltott ki, mivel Nagy könyve megkísérli bemutatni az experimentális műfajok történetét és jelenkori tipológiáját.

Kulcsár-Szabó Zoltán kritikája szerint a könyv erénye információgazdagsága és archiváló szerepe az irodalomtörténet számára, valamint az, hogy több ponton is értelmezési javaslatot tesz, ami segítheti az új műfajokban tájékozatlan olvasót az orientálódásban.⁷⁷ Nagy Pál koncepcióját azonban több szempontból is kifogásolja: „A szerző vagy nem tudta eldönteni, hogy miként »beszélhető el« az »új műfajok« története, vagy fel sem merült ez a kérdés...”⁷⁸ Szombathy Bálint ugyanezt a hiányosságot magából a műfajból fakadó bizonytalanságokkal magyarázza: „kerüli az irodalom újszerű megfogalmazását, mivel tudatában van a felmerülő dilemmák egyértelmű tisztázásának lehetetlenségével”.⁷⁹ A koncepció további hiányossága Kulcsár-Szabó véleménye szerint abban áll, hogy az erényként említett pár alkalmat leszámítva, nem foglalkozik a könyv azzal a lényeges kérdéssel, hogy miként közelíthetők meg és hogyan értelmezhetők az alkotások, illetve hogy miben nyilvánul meg az „új” esztétikai tapasztalat. De legtöbb problémája a szerző fogalmi készletével van: felületesen kezeli a történeti és esztétikai fogalmakat, valamint következetlen az alkalmazásukban. Például az irodalmi változásokat közvetlen párhuzamba állítja a civilizáció és a világ alakulásával, a „modernitást” nem irodalmi diszkurzusban használja, az új műfajokat kizárólag a jelszerűség materiális elve alapján különíti el egymástól. „Nagy valójában teljesen az általa hagyományosnak ítélt irodalomfelfogás keretei között marad, mondhatni az általa újként bemutatott tapasztalatok valójában az »irodalmiság« metaforái-

71 Magyar Műhely 96. sz. (1995) 61.

72 Magyar Műhely 91. sz. (1994) 62.

73 Magyar Műhely 92. sz. (1994) 64.

74 Magyar Műhely 96. sz. (1995) 61.

75 Magyar Műhely 86. sz. (1992) 63.

76 Magyar Műhely 113–114. sz. (2000)

77 KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Az „új” illúziója*, Kortárs, 1997/1, 87–91.

78 *Uo.*, 87.

79 SZOMBATHY Bálint, *Az irodalom új műfajai*, Iskolakultúra, 1997/6-7, 151.

ként lepleződnek le, tehát az »új műfajok« ezzel egyben vissza is állítják a »hagyományos« irodalomfogalom érvényességét.” (89.) Nem tartja meggyőzőnek azt sem, hogy Nagy az új műfajokat mindenáron eredetükkel akarja legitimálni, az „ősök” felmutatásával, és az új műfajok hatástalanságának okaként a hazai avantgárd pozíciójának gyengeségét nevezi meg. Nagy Pál egyet nem értőn, de elfogadón kommentálja könyvében a kritikát: „Lehet, hogy K.Sz.Z. germán exegéták írásaiban talált valami olyasmit, amit én sem Derrida – franciául olvasott – műveiből, sem magától Derridától, a dekonstrukció ügyében, nem tudhattam meg.”⁸⁰ A különböző elméleti pozíciókból érvelő két irodalmár álláspontjainak ütköztetéséből akár termékeny vita is kialakulhatott volna, mert a kilencvenes évek hazai irodalomtudományában éppen a német recepcióesztétikai iskola tanítványai és a francia dekonstrukció hívei között folytak élénk viták – ez azonban nem történt meg, helyette ismét a személyeskedés irányába tolódott el a párbeszéd.

Kappanyos András recenziójának hangneme erősen idézi a nyolcvanas évek vitáinak egy-egy momentumát.⁸¹ Kappanyos a tudományos szemléletet hiányolja elsősorban a könyvből, amely véleménye szerint inkább hasonlít egy avantgárd manifesztumra, semmint egyetemi előadássorozatra. Ennek okát abban látja, hogy „a Magyar Műhely a hazai tudományossághoz és általában a kulturális közülethez némiképp paranoid módon viszonyul”, mivel a várt fogadtatás és befogadás egyaránt elmaradt. Jelen könyvet is beteljesületlen legitimációs szándékként értékeli Kappanyos, és tízéves megkésetttségét emeli ki: „Talán ha tíz évvel ezelőtt jelent volna meg ez a Nagy Pál-kötet. Akkor már lehetett az avantgárd dal és az emigrációval foglalkozni, de még tett volt.” Kappanyos kritikája bár szakmai szempontból helytálló kiigazításokat tartalmaz, ideológiai kifogásai 1995-ben meglehetősen anakronisztikusnak hatottak. Indulatos hangvétele sok helyütt legalább annyira híján van a tudományosságnak, mint a kritikájában emiatt kárhoztatott szerző. A Nagy Pál válaszával⁸² kikerekedő „szópárbaj” erősen emlékeztet a nyolcvanas évek vitáinak modalitására, és szerencsére nem folytatódott. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy Kappanyos személyeskedő megjegyzéseire Nagy sorban elhárító válaszokat adott, és nem kezdett el „visszavágni”, válaszait szakmai szempontból fogalmazta meg, sőt, még ahhoz is vette a fáradságot, hogy pontról pontra haladva megválaszolja Kappanyos kifogásait.

A viták ezzel a fejezettel zárultak le a Magyar Műhely történetében, 1995-től az új szerkesztőgárda vezetése alatt a folyóirat belesimult a hazai irodalmi életbe, heves polémiák nem alakultak ki körülötte.

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program - Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

⁸⁰ NAGY, *Journal in-time* 3., 205.

⁸¹ KAPPANYOS András, *Elkésett úttörés*, BUKSZ, 1996/nyár, URL: <http://epa.oszk.hu/00000/00015/00002/kappany.htm>

⁸² Nagy Pál: A lejárta alig titkolt szándéka?

Irodalom

- ACZÉL Géza, *Vázlat a Magyar Műhelyről*, Alföld, 1990/2.
- ÁGOSTON Vilmos, *Az új vizualitás és a kritika*, Életünk, 1987/3, 230–235.
- ALFÖLDY Jenő, *Ezt olvastam a Magyar Műhelyben*, Élet és Irodalom, 1985. szeptember 27., 4.
- ALFÖLDY Jenő, *Agyaggalambok*, Élet és Irodalom, 1985. október 11., 6.
- ANDRÁS Sándor, *Befogadás vagy együttlét?* Kortárs, 1995/2, 89–91.
- ARANYI László, *Nyílt levél Alföldy Jenőnek!* Élet és Irodalom, 1985. október 11., 4.
- BÓNUS Tibor, *Garaczi László*, Pozsony: Kalligram, 2002.
- BORBÁNDI Gyula, *Vita a nyugati magyar irodalomról*, Bécsi Napló, 1988/március–április, 8.
- BORBÁNDI Gyula, *Bevezetés a nyugati magyar irodalomba (Béládi Miklós, Pomogáts Béla, Rónay László: A nyugati magyar irodalom 1945 után)*, Új Látóhatár, 1987/4.
- BORBÁNDI Gyula, *Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változás éveiben, 1985–1995*, Basel – Budapest: Európai Protestáns Szabadegyetem, 1996.
- BUJDOSÓ Alpár, *Néhány megjegyzés vizuális szövegek értelmezéséhez*, Életünk, 1987/10, 955–957.
- CZIGÁNY Lóránt, *Mi fán terem a nyugati magyar irodalom?* Bécsi Napló, 1988/május–június, 9.
- CZIGÁNY Lóránt, *„Külön irodalmi tudattal rendelkezünk”, Alföld, 1990/2.*
- CZIGÁNY Lóránt, *Továbbjutni: A hollandiai Mikes Kelemen Körrel – II. = Uő, Gyökértelen, mint a zászló nyele*, Budapest: Szabad Tér Kiadó, 1994.
- CZIGÁNY Lóránt, *A derivátum-irodalmak mibenléte*, Kortárs, 1995/7, 90–94.
- FERDINANDY György, *Íme, a garas*, Élet és Irodalom, 1988. január 22., 5.
- GÖMÖRI György, *A nyugati magyar irodalom felmérése*, Bécsi Napló, 1987/március–április, 10.
- GÖRÖMBEI András, *Tűnődés a nyugati magyar irodalom történetéről*, Alföld, 1988/2, 60–65.
- HAVASRÉTI József, *Alternatív regiszterek*, Budapest: Typotex, 2006.
- HITES Sándor, *A kívül-lét kudarca – a belül-lét ábrándja, A nyugati emigráció és az irodalomtörténet = Az irodalomtörténet esélye*, szerk. VERES András, Budapest: Gondolat Kiadó, 2004.
- HITES Sándor, *1975: A Mikes Kelemen Kör konferenciája. A száműzetés prózairodalmáról a 20. század második felében = A magyar irodalom története III.*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András, Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- HITES Sándor, *Karátson Endre*, Pozsony: Kalligram, 2011.
- JANKOVICS József, *Béládi Miklós – Pomogáts Béla – Rónay László: A nyugati magyar irodalom 1945 után*, Kortárs, 1987/8, 163–168.
- JESZENSZKY Géza, *A magyar emigrációk jelentősége*, Rubikon 2008/1.
- KAPPANYOS András, *Elkészett úttörés*, BUKSZ, 1996/nyár, URL: <http://epa.oszk.hu/00000/00015/00002/kappany.htm>
- KÉKESI Zoltán, *Médiumok keveredése (Nagy Pál műveiről)*, Budapest: Ráció Kiadó, 2003.
- KUKORELLY Endre, *Miért ne?* Élet és Irodalom, 1985. november 22., 5.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története*, Budapest: Argumentum Kiadó, 1993.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Az „új” illúziója*, Kortárs, 1997/1, 87–91.
- LÁNG Gusztáv, *Látvány és szöveg*, Életünk, 1987/3, 222–229.
- NAGY Kázmér, *Elvesztett alkotmány. A magyar politikai emigráció 1945–1975*, Budapest: Gondolat Kiadó, 1984.
- NAGY Pál, *Á.T.ÖR.ÉS*, Életünk, 1987/6, 600–607.
- NAGY Pál, *Journal in-time 3*. Budapest: Kortárs Kiadó, 2004.

- PAPP Tibor, *Sem-től sem-be*, Életünk, 1987/10, 958–964.
- PAPP Tibor, *Az én ingem*, Élet és Irodalom, 1988. január 22., 5.
- PAPP Tibor, *Ütközők – Pomogáts Béla konfliktusaira*, Kortárs, 1995/1, 92–96.
- PÁSKÁNDI Géza, A „járatlant járt útért el ne hagyj!” korszakairól (Hozzászólás az avantgarde-vitához), Életünk, 1987/4, 349–361.
- PETŐCZ András, *Változó irodalmunk*, Élet és Irodalom, 1985. október 11., 5.
- PETŐCZ András, *A Jelenléttől a Medium-Art-ig*, Palócföld, 1988/3.
- PETŐCZ András, *A jelben-létezés méltósága*, Budapest: Colosseum, 1990.
- POMOGÁTS Béla, *Magyar Műhely (a 25 éves Magyar Műhelyről az Életünk avantgarde vitája ürügyén)*, Életünk, 1987/5, 433–437.
- POMOGÁTS Béla, *A befogadás konfliktusai: A nyugati magyar irodalom Magyarországon*, Kortárs, 1994/10, 94–101.
- RÉVÉSZ Sándor, *Aczél és korunk*, Budapest: Sík Kiadó, 1997.
- SZAKOLCZAY Lajos, *A nyugati magyar irodalom 1945 után (Béládi Miklós – Pomogáts Béla – Rónay László monográfiája)*, Alföld, 1988/2, 51–60.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A hontalanság irodalma = Uő, Újraértelmezések*, Budapest: Krónika Nova Kiadó, 2000.
- SZILÁGYI Zsófia, *Ferdinandy György*, Pozsony: Kalligram, 2002.
- SZKÁROSI Endre, *Értelmezési gondok a magyar avantgarde körül*, Életünk, 1987/11, 1082–1089.
- SZ. MOLNÁR Szilvia, *A nyugati magyar irodalom fogalmi*, Opus, 2013/2, 79–86.
- SZOMBATHY Bálint, *Az avantgardizmustól a neoizmusig*, Életünk, 1987/11, 1079–1081.
- SZOMBATHY Bálint, *Az irodalom új műfajai*, Iskolakultúra, 1997/6-7.
- TIMÁR György, *Hol áll a gárda?* Élet és Irodalom, 1985. november 15., 5.
- VERESS Miklós, *Képtelenség*, Élet és Irodalom, 1985. április 26., 4.
- VERESS Miklós, *Innen és túl*, Élet és Irodalom, 1986. február 21., 4.
- ZALÁN Tibor, *Vázlatos gondolatok (Pontatlan kapcsolódások Láng Gusztáv okos fejtegetéseihez)*, Életünk, 1987/3, 236–242.
- ZALÁN Tibor, *Indirekt névjegyzék*, Élet és Irodalom, 1987. január 23.
- ZALÁN Tibor, *Irodalmunk válsága a rendszerváltás után. Töredékes gondolatok*, Itt-ott, Portland OR, 1994/1, 22–29.

Debates around the Hungarian Workshop

In the early eighties the young avant-garde generation close to the Hungarian Workshop created its own forums in Hungary and organized its own trends. This generation played an active part in the crisis of this literary turning point that started in the middle of the seventies and resulted in new genre hybrids by the nineties. The local avant-garde didn't need the publishing and intellectual support of Hungarian Workshop anymore. In my study I explore the debates between the Hungarian Workshop and the critics - that took place in the eighties in literary publications - about visual poetry, avant-garde and the Western Hungarian literature.

Keywords: Hungarian Workshop, avant-garde, debates, the eighties, visual poetry

Sz. Molnár Szilvia
 ELTE BTK, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
 Budapest 1088, Múzeum krt. 4/A
 szilvia.szmolnar@gmail.com